

De Rondleiding

Handleiding voor de gidsende vrijwilligers op Pampus

1. Praktische informatie

Inleiding

Voor je ligt de herziene handleiding voor de rondleiding op Forteiland Pampus. De inhoud is samengesteld door Peter Claesen (gids & gidsenmentor) Nico Kan (gids & assistent gidsenmentor) en Barbara Oudejans (Hoofd educatie & presentatie). We hopen dat deze handleiding je goed gaat helpen bij het geven van je rondleiding, en wensen je heel veel plezier!

Doel van de rondleiding

Tijdens de rondleiding neemt de Pampusgids de bezoekers mee voor een ontdekkingsreis door het fort. Hij/zij opent de ogen van de bezoekers en door de verhalen te vertellen achter het tastbare. De gids behandelt verhalen uit het verleden, van toen de schepen voor Pampus lagen, tot het heden, waarin Pampus een zelfvoorzienend eiland is! Samen met de bezoeker ontdek je waarom het eiland gebouwd is, hoe het werkt, wie de gebruikers waren en wat het zelfredzame karakter is.

Afspraken

- De rondleiding duurt maximaal 45 minuten.
- Je volgt zoveel mogelijk de afgesproken route. Deze route is vastgelegd om het samengaan van de rondleiding met andere activiteiten en groepen goed te laten verlopen.
- Tijdens de rondleiding komen de drie thema's (verdediging, gebruikers en zelfredzaamheid) altijd aan bod.
- Je bent vrij om dit verhaal aan te vullen met verhalen die je graag, uit eigen interesse vertelt, zolang het past in de tijdsduur die voor de rondleiding staat. Voor informatie kan je putten uit het Gidsenhandboek van Peter, verslagen van de Pampusacademies of andere secundaire literatuur.

Tips

- Toon interesse in je groep! Ga bij het verzamelen een informeel gesprek aan. Zijn ze al eens eerder hier geweest? Waar komen ze vandaan? Op deze manier kan je inspelen op de kennis en behoefte van je groep.
- Vertel over wat je **ziet**. Vertel niet te veel over wat je niet ziet. De **dik gedrukte woorden** verwijzen naar zaken in en om het fort waar je de bezoeker naar kan laten kijken.
- Betrek je publiek bij de rondleiding door open vragen te stellen. (Niet alleen kennisvragen of vragen die je alleen met ja of nee kan beantwoorden.) Beter zijn kijkvragen of *hoe* en *wat* vragen die iedereen kan beantwoorden: bijvoorbeeld: Wat voor materialen zie je? Hoe denk je dat dit gebruikt kon worden, etc..
- Historische context is belangrijk, maar je bent geen geschiedenisboek. Vertel niet te veel 'achtergrond' informatie, gebruik de tijd goed om het fysieke Pampus te ontdekken. Dat kan namelijk niet thuis. Geef verdiepende informatie alleen waar nodig ter verduidelijking.
- Vergeet niet om je groep voor vertrek even te waarschuwen voor het 'ruïneuze' karakter van het fort' (onregelmatige vloeren, afstapjes, lage doorgangen, etc.)

2. De Rondleiding

Informatie

In de handleiding vind je per stop de belangrijkste verhalen. De rondleiding kent drie zogenaamde 'rode draden', thema's die regelmatig terugkomen:

1. De verdedigende functie van het fort
2. De gebruikers van het fort
3. Zelfredzaamheid van het fort

Behandel deze thema's op een logische locatie. Zorg dat je ze alle drie minstens een keer benoemd hebt.

Stop 1 - Plein/Talud/dak

(deze stop is niet verplicht, maar gebruik je in de rondleiding als er bijvoorbeeld meerdere groepen tegelijkertijd starten, zie afbeelding routes in Peters handboek)

Pampus ligt in het midden van het IJmeer, vroeger de Zuiderzee. In de verte zien we **Amsterdam** liggen. Amsterdam heeft van alles met Pampus te maken. Officieel heet het eiland het *Fort in de Zuiderzee aan het Pampus*. Pampus is de naam van de ondiepte voor Amsterdam. Het welbekende spreekwoord 'voor Pampus liggen' verwijst naar deze ondiepte. Koopvaardijsschepen lagen hier te wachten tot ze gelicht werden (de lading van het schip overgezet werd op kleinere schepen, zodat het schip hoger kwam te liggen en over de ondiepte heen kon varen) of met behulp van een scheepskameel, een soort drijvend dok waarin tegenwoordig schepen worden gerepareerd, naar Amsterdam gebracht konden worden. Het verhaal gaat dat tijdens het wachten de bemanning werd voorzien van genoeg vermaak, soms betaald door de VOC. (hier is geen enkel bewijs van bekend) Na een week voor Pampus gelegen te hebben, ging de bemanning eenmaal in Amsterdam aangekomen moe maar voldaan op huis aan.

Verdedigende functie

Tussen 1887 en 1895 werd *aan het Pampus* dit forteiland gebouwd. Het doel van dit eiland, zo aan de vaarroute naar Amsterdam, was de haven van Amsterdam te beveiligen. (de Afsluitdijk was er nog niet). Het eiland is een door mensenhanden gemaakt eiland, een van het eerste ter wereld!

Het belangrijkste geschut van Pampus waren vier 24 cm kanonnen. Deze stonden in twee **geschutkoepels** die zich op het dak van het fort bevonden. De koepels zijn er niet meer, de twee nieuwe koepels geven globaal de plek aan van de oude koepels.

Stop 2 - Droge gracht, bij de kaart van de stelling & regenwaterput

Verdedigende functie

Bij de kaart van de Stelling: In de jaren 1870/1871 woedde de Frans/Duitse oorlog. Nederland mobiliseerde. Tijdens de mobilisatie werd het duidelijk dat het Nederlandse leger en de verdedigingswerken op veel vlakken te kort schoot. De verdedigingswerken waren slecht onderhouden en het geschut was in de loop van de 19^e eeuw steeds sterker geworden. De conclusie was dat er veel te verbeteren viel en dat resulteerde in 1874 in de 'Vestingwet'. Een van de onderdelen van de Vestingwet was de bouw van de Stelling van Amsterdam. Een goed verdedigbare cirkel van stukken land die onder water gezet konden worden en forten rond de hoofdstad. De plek waar koningin en leger en een deel van de bevolking zich konden terugtrekken in geval van oorlog. Een van de onderdelen van de Stelling was het Forteiland Pampus (klaar in 1895), gebouwd om de haven van Amsterdam te beveiligen (De vijand kon via de Zuiderzee Amsterdam bereiken. De Afsluitdijk was er nog niet)

In de route “Het Geheime Wapen van Amsterdam” leer je de Stelling van Amsterdam nog beter kennen en bekijk je het van boven tijdens een virtuele ballonvlucht!

We staan nu in de **droge gracht**. De droge gracht is de laatste verdedigingslinie van het fort. Het ultieme middel om te voorkomen dat de vijand het fort zou binnendringen als hij onverhoopt toch op het eiland had kunnen komen. Daarvoor was de vijand al de volgende obstakels tegengekomen:

- De vier 24 cm kanonnen in de geschutkoepels op het fortdak
- De **basaltring** rondom het eiland. De basaltring zorgde dat schepen alleen aan de zuidzijde aan wal zouden kunnen komen te liggen (**eventueel te zien op de luchtfoto**)
- De verdediging vanuit het **keelgeschut**, gericht op de zuidzijde van het fort.
- De soldaten die de wacht liepen op de **omloop**.

Enmaal in de droge gracht, kon de vijand van alle kanten onder vuur genomen worden. Niet alleen vanuit het hoofdgebouw, maar ook vanuit een grote gang in het buitenfort: de **contrescarpgang**.

De manschappen konden zich enigszins veilig verplaatsen via de **noord- en zuidbeer**. Deze doorgangen verbonden het hoofdgebouw met decontrescarpgang. In deze gang zie je ook een aantal **schietgaten** naar de droge gracht. Op de bovenkant zaten zogenaamde **scheurbroeken**, ijzere punten die konden voorkomen dat men over de poterne heen klom. In het dak van de poterne zitten **glasscherven** gemetseld.

Zelfredzaamheid

Om ervoor te zorgen dat men enkele maanden binnen de stelling van Amsterdam kon overleven, waren er allerlei voorzieningen aangelegd binnen het gebied van de stelling. Zo was er een zuiveringsinstallatie, voorraden voedsel, materieel en brandstof.

Zoals dat bij de stelling in het groot ging, zo moest Pampus in het klein óók zelfredzaam zijn. Een van de belangrijkste primaire behoeftes om te kunnen overleven was water. Water was niet alleen nodig om te drinken, het was ook nodig bij het opwekken van elektriciteit en het richten van de kanonnen. Onmisbaar dus!

In de **regenbak** (in de droge gracht) werd het regenwater verzameld dat gebruikt werd als drinkwater. Het werd opgevangen met behulp van het **fortdak**. In de grote waterputten werd het water gefilterd met behulp van kiezels en zand. Vervolgens werd het naar een grote watertank gepompt midden in het fort. Aan de westzijde is eenzelfde waterbak in de droge gracht. Het water in deze bak was bestemd voor de stoomketels, die in de aangrenzende ruimte stond.

Pampus heeft nog steeds geen vaste waterleiding naar de vaste wal. Gelukkig is het niet meer afhankelijk van regenwater, maar kan IJmeerwater als bron gebruikt worden. Op het talud staat een **watermaker**: het IJmeerwater wordt hierin gezuiverd met behulp van zand, nanofiltratie (filter met hééle kleine gaatjes) en uv licht. Deze manier van zuiveren kost relatief weinig energie. De watermaker is voorzien van zonnepanelen en wekt zelf voldoende energie op voor het waterzuiveringsproces.

Gebruikers van het fort

Het fort was weliswaar geschikt voor meer dan 200 man, maar vaak hebben ze er niet gezeten: alleen tijdens de mobilisatie in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) hebben daadwerkelijk soldaten op Pampus gezeten. Daarbuiten verbleef alleen de fortwachter met zijn gezin en een machinist voor het onderhoud van de machines. De fortwachter verbleef in een stenen huisje, de machinist in een houten huisje (op de plek van het huidige plein).

Stop 3 - Onderofficieren verblijf (ruimte 17)

Verdedigende functie

We staan hier aan de zuidzijde van het fort. De meest veilige kant: een vijand zou doorgaans het fort vanuit het noorden benaderen. Logisch dat aan deze kant de verblijfsruimtes zijn voor de manschappen. De technische ruimtes en opslagruimtes liggen meer aan de noordelijke kant.

De manschappen werden uiteraard ook beschermd door de dikke muren en het plafond. In deze ruimte is het bouw materiaal goed te zien: het plafond bestaat uit **brikkenbeton**. Beton bestaande uit tras (zand en kalk) en gebroken steen. Baksteen was niet meer afdoende voor de sterke inslag van de moderne projectielen.

Gebruikers van het fort

Bij volle bezetting sliep er 216 man op het fort. In deze ruimte sliepen 10 onderofficieren. In een soortgelijke ruimte hiernaast sliepen 30 manschappen. De commandant had een gelijke ruimte voor hemzelf. Verschil moest er wezen.

Aan de muur zitten nog **ijzeren ogen** waaraan een plank hing om spulletjes op te bergen. Aan de overkant, rechts achterin zat een plank aan de muur waarin waskommen aangebracht waren. Erboven zaten tegeltjes. De tegeltjes zijn verdwenen. In de Tweede Wereldoorlog is, in opdracht van het Duitse leger alle metaal uit het fort gesloopt en na de oorlog werden bruikbare goederen (waaronder de tegeltjes) door illegale bezoekers weggehaald. Het fort werd niet meer bewaakt. De houten vloer is ook verdwenen (**gleuven** in beton nog zichtbaar). De planken werden mogelijk gebruikt als brandhout in de korte periode dat de Duitsers het fort gebruikten als zendlocatie en luisterpost, zijn tijdens de Hongerwinter verdwenen in Amsterdamse (nood-) kacheltjes of na de oorlog opgebrand in kampvuren van bezoekers die het eiland gebruikten als feestlocatie.

Zelfredzaamheid

Toen het fort in 1895 klaar was, was het een modern fort. De bewapening was up-to-date en men maakte gebruik van een van de allernieuwste uitvindingen. Zo was er bijvoorbeeld elektrisch licht. De elektriciteitsdraden liepen (open) langs de **houten blokjes** in het plafond. Met behulp van twee stoomketels, 2 stoommachines en dynamo's werd op het eiland de elektriciteit opgewekt. Steenkool voor de stoomketels lag buiten op het talud opgeslagen.

Nog steeds heeft het eiland geen verbinding met de vaste wal en wordt de energie op het eiland zelf opgewekt. Energie komt van de windmolens, zonnepanelen en uit biogas. Het te veel geproduceerde energie wordt ingezet om een voorraad waterstofgas aan te leggen. Die voorraad gebruiken we bijvoorbeeld in de wintermaanden of op dagen waarop de energievraag groter is dan normaal. Het energieverbruik is in balans: we verbruiken niet meer energie op het eiland dan dat we zelf op kunnen wekken.

Stop 4 - Geschutturen (ruimte 45)

Verdedigende functie

Buiten hebben we al even gekeken naar het dak van deze ruimte. De plek waar ooit de twee geschutskoepels bevonden, daar zijn nu twee grote open ruimtes. In de koepel stonden twee kanonnen. De kanonnen waren 8,40 meter lang. Er konden projectielen worden afgeschoten over een afstand van 8 kilometer. Die projectielen konden meer dan 200 kilo wegen. Een voorbeeld van een projectiel, een **pantsergranaat**, ligt in het midden van de ruimte.

Boven in deze geschutturen zat een dikke houten vloer, van de pantserkoepel waarop de enorme kanonnen stonden (**plaat**). **De gaten in de wand** laten zien waar de verdieping zat die onder de geschutskoepel bevond. De projectielen werden d.m.v. een transportsysteem van uit de opslag in de toren gebracht en werden met een kraan naar de eerste verdieping gehesen (**plaat**). Daar

werden ze op een zogenaamde straalwagen (lorrie) gelegd en konden over een cirkelvormig spoortje (**plaat**) onder een koker gereden worden, waarna ze door de koker naar de verdieping met de kanonnen gehesen werden. Dat rondrijden tot onder de koker was noodzakelijk omdat de verdieping met de kanonnen kon draaien. (Zo werden de kanonnen in de juiste richting gezet om het doel te raken).

Op de begane grond stond de technische installatie die het mogelijk maakte om de koepel te laten draaien. Dat gebeurde op stoomkracht. Een spaakwiel op de verdieping zorgde ervoor dat het ook op mankracht kon.

Gebruikers van het fort

Op de plek waar ooit de koepels waren, zie je nu alleen een **gapend gat**. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de Duitsers enige tijd op het eiland gezeten om er een luisterpost van te maken om de geallieerde luchtvloot (motorgeluid) te volgen bij hun bombardementsvluchten naar Duitsland. De Duitsers hadden het op Pampus al snel gezien, zij gaven een Amsterdamse sloper opdracht het fort te ontmantelen. Bij dat ontmantelen moesten de voor- en achterpanters van de koepels worden opgeblazen omdat die in beton gegoten waren en niet normaal konden worden gedemonteerd. De Duitsers namen de brokstukken staal en het overige ontmantelde metaal mee naar Duitsland om het om te smelten tot ander oorlogstuig. Dit luidde, mede door de zware beschadigingen aan het fort zelf, een verre van legale vorm van verdere "ontmanteling" in. Wat nog door de Duitsers achtergelaten was maar nog verkoopbaar, bruikbaar en brandbaar was, verdween gaandeweg van het eiland.

Stop 5 – Projectielenvulplaats (ruimte 39)

Verdedigende functie

In deze ruimte werden projectielen gevuld met kruit of ander materiaal. Dat is een karweitje dat de nodige voorzichtigheid vroeg. Je vindt in deze ruimte dus ook geen elektrische verlichting. De draden voor die verlichting waren niet geïsoleerd en een overspringende vonk kon vervelende gevolgen hebben. Verlichting kwam van olielampen in de **nissen** in de muur. Om ongelukken daarmee te voorkomen zat er aan de kant van de vulplaats een dikke glasplaat voor en kon men de lamp bijvullen via een luik aan de gangzijde. Een **ventilatiebuis** zorgde voor voldoende zuurstof.

Gebruikers van het fort

De zolen van soldatenschoenen waren soms voorzien van ijzeren plaatjes tegen slijtage. Dat kon op de stenen vloer vonken veroorzaken en dus had men hier houten klompen aan. Om resten van kruit op de kleding beter te kunnen zien droegen de soldaten witte overalls.

Stop 6 – Waterbassin (ruimte 67-68)

Verdedigende functie

Deze ruimte is gelegen aan de noordkant van het fort. Dat is de kant waar de vijand vandaan zou komen. Die kant is dus versterkt met een enorme **aarden wal** (15 meter dik) en een betonnen **plafond** (6 meter hoog). Aan deze zijde van het fort geen leefruimtes, maar opslagruimte. Hier stond de grote watertank, gevuld met meer dan 80.000 liter water. Het water was al eerder verzameld en gezuiverd in de grote waterbakken in de droge gracht. Het water kon vanuit het waterbassin naar de verschillende ruimtes in het fort gepompt worden, bijvoorbeeld de ziekenboeg en de keuken. De **blauw omrande kuil** is bij de restauratie aangebracht en verwijst naar de watertank.

Zelfredzaamheid

De ruimte is erg koel, en werd ook gebruikt om levensmiddelen op te slaan. Opslag in de nissen en in stellingen aan weerszijde van de waterbak.

De soldaten die hier tijdens WO I zaten, kregen eenvoudig en eentonig voedsel voorgeschoteld. Het eten was toen vrij schaars. Er werd erg zuinig mee gedaan. Ze aten veel ingeblikt voedsel: soep, groenten en vlees. Verder veel gedroogd voedsel zoals rijst en erwten. De fortwachter en zijn gezin leefden van veel lokaal voedsel: vis van de vissers of haring gevangen op de basaltring. Een van de fortwachters had een kleine groentetuin bij het huis en een paar kippen. Groenten en eieren werden ingemaakt voor de winterperiode.

Nog altijd wordt er op Pampus lokaal groente gekweekt. Een grote moestuin ligt aan de noordkant van het talud. Het levert niet voldoende voor het grote aantal bezoekers dat Pampus nu ontvangt. Maar alles wat we niet zelf kunnen produceren, wordt zoveel mogelijk lokaal ingekocht. In het paviljoen vind je daarom vooral veel seizoengroentes. Maar, net als vroeger, worden er conserveringsmethodes zoals fermenteren en inmaken toegepast om de moestuinoogst langer houdbaar te maken. Ze worden opgeslagen in het fort.

Vervolg - Noordelijke poterne naar de donkere gang (ruimte

Voordat je met de bezoekers de noordelijke poterne in gaat om door de contrescarpgang (donkere gang) verder te gaan moet je de bezoeker wel even informeren dat dat een donkere gang is zodat claustrofobische mensen daar wellicht niet doorheen willen lopen. Dat moet je respecteren en pak je i.p.v. de donkere gang de verlichte escarpgang (kleine sleutelgang), zie bijlage 3). Of als het maar om een of twee personen gaat binnen de hele groep wijs je hen via de kleine sleutelgang de weg naar de droge gracht zodat ze zelf de uitgang kunnen vinden en ga je zelf met de rest van de groep wel door de donkere gang).

Stop 7 – Wachtlokaal (ruimte 82)

Verdedigende functie

Er zijn hier (achter elkaar) twee wachtlokalen waar in elk lokaal een Gardner M90 dubbelloops mitrailleur stond opgesteld (Zie de **steun** voor de mitrailleur en het **schietgat**) De mitrailleurs bestreken een deel van de droge gracht. Deze ruimtes werden ook als slaapruijnt gebruikt voor de schildwachten die boven op de borstwering van het buitenfort wacht moesten lopen. Als hun wacht erop zat konden ze via een klimkoker naar beneden om in die ruimtes te slapen tot ze weer aan de beurt waren om op post te gaan staan. Zo dadelijk, als we verder de gang doorlopen, komen we onder de **klimkoker** door.

Gebruikers van het fort

Op de wand in de voorste wachtruimte het **portret** van Charles Manson. Manson was een beruchte Amerikaanse sekteleider die onder andere verantwoordelijk was voor de moord op de actrice Sharon Tate. Na dat het fort zijn verdedigende functie verloor en als een ruïne was achtergelaten door de Duitse bezetters, werd het eiland een vrijplaats voor iedereen. Er hebben studenten feest gevierd, kluzenaars gewoond, en kunstenaars geprotesteerd. Veel mensen met bootjes hebben hier aangelegd om een klein feestje te vieren op het eiland. Sinds de jaren 80 is het eiland in handen van een stichting. Wij zorgen dat het eiland weer opengesteld wordt voor het publiek. We vertellen uiteraard het historische verhaal, maar hopen dat iedereen ook de vrijheid ervaart die ook bij Pampus hoort.

We maken ons op voor het laatste stukje van de rondleiding. We lopen deze gang uit en komen weer bij de ingang van het fort uit bij het plein.

Afronding

Neem de bezoekers mee naar het plein. Neem daar afscheid. Wijs de bezoekers eventueel op de overige routes.

- Het is niet de bedoeling dat gidsen actief naar fooi vragen.
- Biedt de bezoeker fooi aan? Wijs ze op de fooienpot (de paalkist) op het plein!
- Breng de groep alleen naar *Het Geheime Wapen* als dat vooraf met de groep & gastheer/vrouw is afgesproken (bijvoorbeeld met een privégroep).